

הייעוץ החינוכי

כתב העת של אגודת היועצים החינוכיים בישראל

גיליון מיוחד לנושא:

צדק חברתי

בשיתוף עם:

מכללת שאנן – המכללה האקדמית לחינוך

המרכז ללימודים אקדמיים אור יהודה, ביה"ס לחינוך החוג לייעוץ
המכללה האקדמית לישראל בר"ג, התכנית ללימודי תואר שני בייעוץ חינוכי
האוניברסיטה העברית – בית הספר לחינוך המגמה לייעוץ חינוכי
המכללה האקדמית בית ברל, הפקולטה לחינוך, המגמה לייעוץ
הבנק של המורים מסד מקבוצת הבינלאומי

העורך: ד"ר שרגא פישרמן

גיליון י"ט

אדר א' תשע"ו פברואר 2016

ביקורת ספרים

שם הספר: **נוער בבלגן – קטינים עוברי חוק בישראל:**

דרכי מניעה, אכיפה ושיקום

עורכים: אורי תימור, סוזי בן ברוך ואתי אלישע

הוצאת מגנס, ירושלים, 2015

הסוקר: **שרגא פישרמן**

אודה, כאשר ראיתי לראשונה את כותרת הספר חשבתי שהמילה "בלגן" היא ראשי תיבות (סביר להניח באנגלית) של תיאוריה המסבירה את תופעת המתבגרים במצוקה (קשה לי לכתוב "מתבגרים עבריינים"). מה רבה הייתה הפתעתי כאשר קראתי ששם זה נבחר על פי כינוי שבחרו לעצמם המתבגרים, הם ולא אחרים. נדמה שאין זה מקרה... למרות העיסוק הנרחב בהתנהגויות חריגות שליליות של בני נוער לא פורסם זה שנים רבות ספר אקדמי עדכני העוסק במגוון של בעיות בתחום זה ובדרכים להתמודד עמן.

הספר **נוער בבלגן – קטינים עוברי חוק בישראל: דרכי מניעה, אכיפה ושיקום** בא למלא חלל זה.

המאמרים בספר מתמקדים בשלושה תחומים: בהסברת התנהגויות חריגות שליליות של בני נוער ובדרכים אפשריות להתמודד עמן, בתיאור פעילותן של מסגרות שונות המטפלות בבני נוער בעלי בעיות התנהגות קשות, וכן באספקטים נוספים הקשורים בנוער עובר חוק.

בתחום הראשון מוצעות כמה תיאוריות המספקות הסברים למגוון של התנהגויות חריגות שליליות, כמו אלימות פיזית, עבריינות רכוש ושימוש התמכרותי בסמים.

אחת מהן היא "תיאוריית הבלגן" (Timor, 2001), שלפיה התנהגות מודעת היא פועל יוצא של הנחיות שמקורן במרכז התודעתי האידיאלי של האדם. בלי מרכז כזה חסרה לאדם אוריינטציה להשקפת עולם ולהתנהגות. ככל שהמרכז התודעתי הזה פחות מגובש ומאורגן, וככל שהוא מכיל פחות צווים ערכיים חד-משמעיים, תהיה התנהגותו של הפרט פחות מכוונת ויותר מקרית, מבולבלת ושלילית. במחקר שנערך בישראל, שבו נבחנה מחויבותם של עבריינים לערכים מרכזיים שונים בחברה (שם), נמצא שעבריינותם קשורה לאי קיומו של מרכז תודעתי מוסרי והתנהגותי בעולמם, או בניסוחם של חלק מהמשתתפים במחקר – ב"בלגן".

המאמר הראשון בספר, "חיים בבלגן: התנהגות אנטי סוציאלית בגיל ההתבגרות" (אורי תימור, תהל אוזן ונתי רונאל), מבוסס על מחקר שנערך במתודה האיכותנית, שבו

רואיינו שמונה מתבגרים בני שבע עשרה עד תשע עשרה, אשר תיארו את מהלך חייהם מאז עמדו על דעתם. הם סיפרו על הזנחה וחוסר פיקוח על התנהגותם, ואפילו על עוינות ועל אלימות פיזית כלפיהם מצד הוריהם. בבית הספר, האמור להיות גורם מרכזי בחיברות של תלמידיו, חוו המשתתפים במחקר כשלונות בלימודים, תיגו שלילי ודחייה חברתית מצד תלמידים אחרים. הם לא זכו לדבריהם לתמיכה של ממש מצד המורים ונשרו בהדרגה מבתי הספר. כל אלה הביאו אותם לרמה נמוכה של פיקוח עצמי ולהתנהגות אלימה עבריינית. התנהגותם הייתה תגובתית ובלתי מתוכננת, או, במילותיהם של המרואיינים – "התנהגות של בלגן". בהמשך, כשהגיעו לגיל ההתבגרות, התווספו לבעיותיהם הקודמות בעיות הקשורות לגיל זה, שחלקן מאפיינות גם מתבגרים נורמטיביים מרקע משפחתי וחברתי תקינים. המשתתפים לא יכלו לגבש לעצמם זהות אחדותית ועקיבה. הם נותרו בסטטוס של זהות בלתי-מגובשת ומבולבלת. הם תיארו התנהגות עצמית רצופת סתירות וחסרת עקביות, בין שהגיבו בתוקפנות כלפי החברה שקיפחה אותם ותייגה אותם תיגו שלילי ובין שניסו לרצות אותה. פעילותם העבריינית הלכה והתעצמה והפכה תוך זמן קצר לפעילותם המרכזית.

הבחירה בשם "בלגן" מתבססת על דברי המתבגרים, ומכאן שמה של התיאוריה. דומה שיש בבחירה הזאת מסר נוסף. רוב התיאוריות במדעי החברה מנסות להסביר תופעות דרך עיני המדען, בעוד שהבחירה בשם שביטאו המתבגרים עצמם מסמל בעיני שינוי שבא לידי ביטוי בדרך שהמתבגר רואה את עצמו. ולוואי שדרך זו תנחה גם אותנו, המחנכים והיועצים החינוכיים.

תיאוריה שנייה היא "תיאוריית הריק הקיומי וההוויה השלילית" (אדד, ויגנסקי וחימי, 2014). על פי תיאוריה זו התנהגות אלימה וסוטה היא לעתים תכופות תוצר של תחושת ריק, חוסר משמעות ו"יש קיומי" שלילי. כדי להימנע מן הריק הקיומי יש לטפח את החינוך להתנהגות בגבולות מוגדרים, שיהוו לאדם מצפן התנהגותי, וזאת תוך העצמת ה"אני" וחיזוק תחושת ה"יש", על מנת לסייע לפרט ליצור תכלית לחייו ולהביאו לתובנה שאפשר להתמודד עם קשיים בדרכים חיוביות.

המאמר האחרון בספר, "עבריינות במצבים של דעת מעומעמת" (אדד), מנתח אירועים אלימים קיצוניים שבהם היו מעורבים בני נוער בשנים האחרונות. הוא מוצא שמאפיין בולט של בני נוער אלה הוא הימצאות במצב של ריק קיומי. מצב של ריק קיומי יוצר באדם אי שקט וחיפוש תכנים ופעילויות שיבואו למלא את הריק. כך הוא יכול להגיע להתנהגויות עברייניות למיניהן, להתמכרות לסמים ולאכזוהול, לאלימות ולהרסנות. מה שמונע מראש ריק קיומי בקרב צעירים הוא הכנסתם למסגרת של שגרות חיוביות בידי אחרים שהם משמעותיים להם (הורים, מורים, חברים), המשמשים להם מודלים ערכיים, אוהבים, תומכים ונחרטים במוחם, מעצימים אותם והופכים לחלק אינטגרלי מהווייתם. אי לכך יש סבירות גבוהה שבחירתם בעתיד תהיה ערכית וחיובית.

תיאוריה שלישית היא "תיאוריית הפיקוחים" (Reckless, 1961; Hirschi, 1969), המתייחסת לשלושת הפיקוחים על התנהגות הפרט: הפיקוח העצמי, הפיקוח החברתי והפיקוח הפורמלי. ככל שיהיה פיקוח חיצוני יעיל על התנהגותו של אדם בתקופות

שונות, כגון על ידי הורים, מורים ושוטרים, ובמקביל פיקוח חברתי יעיל מצד חבריו ושכניו, וכן פיקוח עצמי שלו על התנהגותו בהתאם לנורמות המקובלות, כן ייטה אותו אדם פחות לסטות מן הנורמות.

המאמר התשיעי בספר, "פיקוח לקוי ואלימות" (אורי תימור), מבוסס על מחקר איכותני פנומנולוגי שבו השתתפו 20 תלמידים מכיתות י"א וי"ב מעשרה בתי ספר תיכוניים, שרמת האלימות המילולית בהם גבוהה ורמת האלימות הפיזית בינונית. על פי דיווחי התלמידים שהשתתפו במחקר מסתבר שבבתי הספר שבהם הם לומדים יש מעט מאוד טיפוח מכוון של הפיקוח העצמי (לדוגמה, רק מרואיינת אחת ציינה בדבריה פגישה טיפולית של תלמידים בעלי בעיות התנהגות עם היועצת החינוכית). אין כמעט התייחסות חברתית אקטיבית של חברת התלמידים להתנהגויות אלימות (היו משתתפים שהצדיקו אי התערבות בנימוקים כמו חשש שאם יתערבו בסכסוך מתוך כוונה לִשְׁבוּ, הם עצמם ייפגעו, או שהתערבותם רק תחמיר את הסכסוך). בהתייחס לפיקוח הפורמלי על ההתנהגות מציינים המרואיינים שפיקוח כזה קיים במידה רבה יותר משני הפיקוחים הקודמים: ברוב בתי הספר שבהם לומדים המרואיינים יש למשל תקנוני התנהגות, אלא שהדגש בתקנונים אלה הוא על ההופעה החיצונית. לא זכורות להם תקנות בנושאי התנהגות בין-אישית, לרבות שימוש באלימות פיזית ומילולית; כמו כן לא ברורות להם הסנקציות על המפרים את התקנות, והוא הדין גם באכיפת התקנות. במילים אחרות, בתי הספר שבהם הם לומדים מפעילים רק במידה מצומצמת את הפיקוחים העומדים לרשותם כדי ליצור אקלים חינוכי וחברתי חיובי וכדי לחנך להתנהגות נורמטיבית חיובית ובוגרת.

תיאוריה רביעית היא תיאוריה ביולוגית/פסיכולוגית/חברתית, המסבירה את השימוש הנרחב בסמים ובאלכוהול, בעיקר בקרב בני נוער.

המאמר השמיני בספר, "אלכוהול, סמים והתנהגויות סיכון בקרב בני נוער: היבטים רפואיים ונפשיים" (פאולה רושקה ודני בודובסקי), דן בתופעה ההולכת ומתרחבת של שתיית אלכוהול ושימוש בסמים בקרב בני נוער בישראל ובמדינות שונות בעולם. המאמר סוקר בקצרה את החומרים הפסיכו-אקטיביים העיקריים המצויים כיום בשימוש הצעירים בישראל, תוך התמקדות בהשפעותיהם ובהשלכותיהם ההרסניות – בהיבט הנפשי-פסיכיאטרי, הרפואי וההתנהגותי-עברייני.

קבוצה שנייה של מאמרים עוסקת בדרכי פעילותן של מסגרות שונות המטפלות בבני נוער בעלי בעיות התנהגותיות קשות.

המאמר השני בספר, "שירות המבחן בישראל: התפתחויות בחקיקה ובדרכי ההתערבות" (אתי אלישע ואפי ברוור), מתמקד בדרכי פעילותו ובתפקידיו השונים והמורכבים של שירות המבחן לנוער, המשמש כגוף סמכותי וטיפול-שיקומי גם יחד וממונה על שיקום קטינים עוברי חוק בקהילה.

המאמר השלישי בספר, "בין ענישה לשיקום: גישות ושיקולים משתנים ביחס לנוער עובר חוק בחקיקה ובהליך המשפטי בישראל ובעולם". (סוזי בן-ברוך, אברהם שיינפלד והילה סיני), דן במדיניותם של המשטרה ושל בתי המשפט, המבוססת על תפיסות וחוקים משתנים ביחס לקטינים עוברי חוק בישראל ובמדינות שונות בעולם. המדיניות

משקפת מעבר בין גישה מענישה לגישה שיקומית, תוך הצגת הרציונל התיאורטי העומד בבסיס שתי הגישות המנוגדות-לכאורה הללו.

המאמר הרביעי בספר, "ייצוג קטינים בהליך הפלילי" (גלית מבורך), סוקר את תפקידה של הסנגוריה הציבורית בישראל, בפרט בייצוג קטינים, ובגישתו הייחודית של בית המשפט לנוער, תוך התייחסות למצב הקיים בתחום זה במדינות אחרות בעולם.

המאמר החמישי בספר, "טיפול מוסדי סמכותי/כופה למתבגרים עוברי חוק ובמצבי סטייה חברתית" (ראובן יעקב), עוסק בטיפול המוסדי-סמכותי הכופה במתבגרים בסיכון ומתבגרים עוברי חוק, שאותו מספקת רשות חסות הנוער במשרד הרווחה. המאמר מציג את מודל הטיפול המוסדי הכופה במדינת ישראל, את הרציונל להפעלת הטיפול הסמכותי ואת תוכניות הטיפול הייחודיות שהוא מפעיל.

המאמר השישי בספר, "השירות לשיקום נוער כחלופה לטיפול החוץ ביתי בנוער עבר חוק" (ראובן יעקב ואפרת לינקובסקי), מציג את תהליך גיבושה של תפיסת ההתערבות של עובדי השירות לשיקום נוער, תהליך המבוסס על מודל "פיתוח ידע ניתן להפעלה" (רוזנפלד).

המאמר השביעי בספר, "תכנית היל"ה למניעת נשירה ממסגרת לימודית" (חנה חימי ויורם ביטון), עוסק בתוכנית היל"ה (השכלת יסוד לימודי והשלמה), שהיא תוכנית התערבות חינוכית ולימודית המופעלת על ידי משרד החינוך, באמצעות היחידות לקידום נוער ברשויות המקומיות, עבור נוער נושר ממסגרת חינוכית פורמלית. המאמר מציג את הנחות היסוד של תכנית זו, את מאפייני האוכלוסייה המטופלת במסגרתה ואת דרכי פעולתה, תוך בחינת יעילותן.

המאמר האחד עשר בספר, "תקופת המאסר כהזדמנות לטיפול בנוער עבריין" (אילי גולדברג), דן באפשרויות השיקום הקיימות עבור קטינים כלואים בבית הסוהר. המאמר מציג את התנאים שבהם יכול בית סוהר לנוער לשמש הזדמנות לנערים לעבור שינוי חיובי גם בתנאים הקשים יחסית השוררים בו, וזאת תוך פירוט מרכיבי הטיפול היעילים הניתנים כיום לאוכלוסייה זו בכלא אופק, בית הסוהר היחידי לקטינים בישראל.

קבוצה שלישית של מאמרים עוסקת באספקטים שונים נוספים הקשורים לאפיון ולטיפול בנוער עובר חוק.

המאמר העשירי בספר, "הסדרת הליכי צדק מאחה לנוער עובר חוק" (טלי גל), עוסק בהליכי הצדק המאחה, המופעלים על ידי שירות המבחן לנוער בישראל זה שני עשורים, כחלופה להליך הפלילי וכתוספת לו. המאמר דן בסוגיות שונות הקשורות להליכים אלו, תוך התייחסות לצורך בהסדרתם בחקיקה בישראל.

המאמר השנים עשר בספר, "אירועי הטרור, האינתיפאדה ופשעת בני הנוער בישראל" (רויטל סלע-שויבץ), מציג ממצאי מחקר שבדק את השפעתן של תקופות האינתיפאדה ופיגועי הטרור שאירעו בישראל על פשיעת הנוער היהודי (עבירות אלימות ורכוש). ממצאי המחקר מראים, כי ככלל קיימים הבדלים מובהקים סטטיסטית בשיעורי הפשיעה שנמצאו בקרב בנים ובנות, וכן בין התקופה שקדמה לפרוץ האינתיפאדה לזו שאחריה.

המאמר שלושה עשר בספר, "ירי בבתי הספר – רצח תלמידים בידי תלמידים בבתי ספר בארצות הברית: הסברים תיאורטיים ומאפיינים של הרוצחים" (ציפי סלע), מהווה חריג מסוים מנושאי הספר, משום שהוא עוסק בתופעה המאפיינת בעיקר את ארצות הברית אך לא התרחשה (ונקווה שגם לא תתרחש בעתיד) בישראל. המאמר סוקר את המאפיינים והגורמים השונים המקושרים עם תופעה זו על מנת לנסות להבין את מורכבותה. עקב השיעור הגבוה של אלימות בבתי הספר בישראל, יש להיות מודעים לסכנה ולנסות למנוע אותה באמצעות כמה אסטרטגיות המוצגות בסופו של מאמר זה. לכשעצמי, נהייתי במיוחד ממאמרו של פרופ' משה אדד. פרופ' אדד, חתן פרס ישראל לקרימינולוגיה, פיתח תיאוריה ייחודית על שיפוט מוסרי והקשר שלה להתנהגות נורמטיבית. אחת ההשלכות של התיאוריה הזאת נסבה על מצבים של "ריק קיומי", שבמרכזו השעמום העלול להביא את המתבגרים להתנהגויות לא נורמטיביות. המסקנה הנובעת מן הגישה היא שקיים צורך לעסוק במשמעות החיים כאמצעי סיוע למתבגרים למלא אותו ריק. התפיסה ההומניסטית שבבסיס הגישה, כמוה כהשקפתה האופטימית, תואמת את אמונותי ואת הזהות המקצועית שלי. תפיסה זו עשויה להאיר את התפקיד המרכזי של מערכת החינוך בכלל ושל היועצים החינוכיים בפרט ולהציב בפנינו מפת דרכים חינוכית.

בהקדמה לספר כותב פרופ' שלמה גיורא שוהם: "ספר זה עשוי לתרום לא רק לקרימינולוגים, לחוקרים ולאנשי טיפול העובדים עם קטינים עוברי חוק, אלא גם לשופטים, למשפטנים, לסטודנטים שתחומי עיסוקיהם והתמחויותיהם משיקים לנושאים המועלים בו. תרומתו להרחבה ולהעמקה של הידע האקדמאי והמחקרי בנושא הטיפול והשיקום של נוער עובר חוק בישראל היא רבה מאוד".

אם יותר לי, הייתי מרחיב את דבריו של פרופ' שוהם ומפנה אל הספר הזה את כל חברינו היועצים החינוכיים. התיאוריה הרואה את הבלגן במרכז האידאי של הנער שבמצוקה מפנה זרקור למערכת החינוך, למחנכים, להורים וליועצים החינוכיים, וכאילו אומרת: "אני הייתי בצומת; איך לא ראיתי/שמעתי/קלטתי את הבלגן? איך לא הייתי שם בשבילו...?". או, בניסוח אחר: "מה עלינו לעשות היום על מנת לסייע למתבגר בבלגן לצאת מהבלגן?"

דומה שקשה למצוא ספר לסקירה המתאים יותר לגיליון מיוחד של "הייעוץ החינוכי" העוסק בצדק חברתי.

ביבליוגרפיה

אדד, מ', ויגנסקי, א' וחימי, ח' (2014). האיון כפתח חטאת רובץ: הסכנות הפוטנציאליות שבריק הקיומי, עבירות ועונשים בישראל: **תיאוריה ויישום – צוהר לבית הסוהר, 16, 148-162.**

Hirschi, T. (1969) *Causes of Delinquency*. Berkeley: University of California Press.

Reckless, W. (1961). The new theory of delinquency and crime. *Federal Probation*, 25, 42-46.

Timor, U. (2001). "Balagan": Delinquency as a result of the lack of a center of norms and consciousness. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 45, 730-748 .